

LUCIDA INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

BR. 40

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2011.

Dušan Popović
Filozofski fakultet, Beograd

Poezija kao knjiga, knjiga kao glas: jedan poznoantički književni topos viđen kroz prizmu Nonovog poetskog opusa

Apstrakt: U ovom prilogu autor nastoji da, na primeru poetskog opusa helen-skog pesnika Nona iz Panopolja, istakne izvesne konstante poimanja knjige, slova, reči i glasa kao književnog *opšteg mesta*, koje je i inače karakteristično za poznoantičku poeziju, bilo da su njeni tvorci paganske ili hrišćanske provenijencije.

Ključne reči: *Novi zavet, pismo, logos, mitološki spev, hrišćanska epika, knji-ževne recitacije.*

Abstract: Taking the examples from the poetical works of the Greek poet Nonnus Panopolitanus, the author of this article aims to highlight certain constants of the concept of book, letters, word, and voice as a literary topos, which is otherwise characteristic of Late Antique poetry as a whole, whether its authors were pagans or Christians.

Key-words: *New Testament, writing, logos, mythological epic, Christian epics, public readings.*

Nono, veliki helenski pesnik s kraja IV i početka V veka n.e., rodom iz Panopolja u egipatskoj Tebaidi, čuven je pre svega sa svog remek-dela, mitološkog speva u heksametrima, *Epa o Dionisu* (Διονυσιακά – u daljem tekstu: *Dion.*); ovaj je pak značajan i po tome što je to najduža epska pesma na grčkom jeziku koja nam je sačuvana – iako nedovršen, sastoji se od čak 48 pevanja. Otprilike u isto vreme, u Egiptu se primećuje snažan procvat poetske delatnosti, s vrhuncem upravo u stvaralaštvu Nonovom: on se zbog toga smatra i rodonačelnikom poetske „škole“¹ kojoj će pripadati povećća skupina pesnikâ u periodu dužem od stoleća.² Mnogi od tih pesnika bili

1) V. Cameron 1982, 218–221; Livrea 1989, 19 n.2; Bowersock 1992, 87–107.

2) I inače je poezija u Egiptu uživala nepodeljenu naklonost; o tome nam svedoči i jedan Evnapije-va uzgredna napomena: τὸ δὲ ἔθνος ἐπὶ ποιητικῇ μὲν σφόδρα μαίονται – „(Egipćani) su narod koji je lud za poezijom“ (Eunapii Vitae sophistarum, X 7.12).

su poreklom upravo iz Tebaide, bogate oblasti koja je, očigledno, obilovala dobrim školama i imala solidnu kulturnu tradiciju – reč je ovde, prvenstveno, o Trifiodoru, Nonu, Kiru i Pamprepiju; ali, svi oni su iz provincije odlazili u Aleksandriju, kako bi onde okušali sreću ili stekli vrhunsko priznanje.³ Tako, iz proemija *Epa o Dionisu* (I 13-15), kao i iz čuvenog epigrama br. 198 *Palatinske antologije* (knjiga IX), saznajemo da je Nono svoja poetska dela sastavio u Aleksandriji i da ih je onde, najverovatnije, javno recitovao. Publiku tih javnih izvođenja poezije svakako su činili i pagani i hrišćani,⁴ obrazovani na principima antičke *paideje* i sposobni da cene melodičnost Nonovih stihova, njegovu obradu priče o Dionisu i njegov sinkretistički poduhvat „čitanja“ božanske polimorfnosti.⁵

Iste te slušaocce možemo zamisliti kako prisustvuju javnom čitanju drugog nama poznatog Nonovog dela, heksameterske *Parafraze Jevanđelja po Jovanu* (*Παράφρασις τοῦ κατὰ Ἰωάννην ἀγίου εὐαγγελίου* – u daljem tekstu: *Par.*), hrišćanskog epa u 25 pevanja, s tom razlikom što ovaj spev – Nonovo delo koje je, u ideološkom pogledu, bez sumnje mnogo više angažovano – koji se smešta u širi kontekst debate među hrišćanskim intelektualcima Aleksandrije i Konstantinopolja o doličnosti pisanja hrišćanske poezije u klasičnom metru, podrazumeva i evangelizatorsku namenu, svojstvenu čitavoj hrišćanskoj književnosti.⁶ U stvari, *Parafraza* je prvenstveno namenjena hrišćanskom slušaocu, koji je u stanju da prepozna njene liturgijske i dogmatske prizvuke, te da vrednuje stilistički otklon uzrokovan jevanđeljem pretočenim u stihove, kao i egzegetsko zalaganje koje je pesnik uložio na tragu propovedničke delatnosti aleksandrijskog episkopa Kirila. To, ipak, ne isključuje mogućnost da su u publici bili prisutni i visokoobrazovani pagani, kojima se autor mogao obratiti nekom vrstom *protreptika* napisanog njima prijemčivim rečnikom: ne može se, u stvari, preceniti značaj činjenice da je Nono izabrao baš četvrto jevanđelje, ono koje ima najviše „helenskog“ u odnosu na ostala.⁷ Izbor heksameterske poezije kao medija, uostalom, savršeno je koherentan s namerom da se paganima govori njima bliskim „idiomom“ – počev od Prokla, naime, mnogi filosofi-neoplatoničari pisali su stihove.⁸

3) Gigli 2003, 35 i 46–47.

4) Istu takvu, mešovitu publiku imamo osnova da zamislimo kako prisustvuje i predavanjima profesorâ filosofije u Aleksandriji tog doba, kako primećuje Haas 1997, 154–155: „Alexandrian lecture halls were scarcely segregated by religious persuasion“.

5) Gigli 2003, 74–83.

6) Agosti 2001, 67–104; Agosti 2003, 97–101.

7) Gigli 2003, 80.

8) Između ostalih, to su: Jamblih, Asklepiodot, Sirijan, Isidor, Heraisk, Damaskije, Simplikije i Marin.

Pogledajmo sada, pobliže, one delove Nonovog teksta koji će omogućiti ilustraciju prisustva tema koje nas ovde interesuju. Završni stihovi Nonove *Parafraze* prilično slobodno obrađuju poslednji paragraf novozaветnog teksta. Naime, tamo gde jevanđelista, u vezi s opisom Hristovog života, sažeto zaključuje (*Ioh.*, XXI 25):

Ἔστιν δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ ἃ ἐποίησεν ὁ Ἰησοῦς, ἅτινα ἐὰν γράφηται καθ' ἓν, οὐδ' αὐτὸν οἶμαι τὸν κόσμον χωρῆσαι τὰ γραφόμενα βιβλία.

„A ima i drugo mnogo što učini Isus, koje kad bi se redom popisalo, ni u sami svijet, mislim, ne bi mogle stati napisane knjige“

(prev. Vuk Stef. Karadžić),

Nono kaže sledeće (*Par.*, XXI 139-143):

ἄλλα δὲ θαύματα πολλὰ σοφῇ σφρηγίσσατο σιγῇ
μάργυς ἐτητυμίας, τάπερ ἦνυσεν αὐτὸς Ἰησοῦς,
ὅσσα καθ' ἓν στοχηδὸν ἀνὴρ βροτὸς αἶκε χαράξῃ,
βίβλους τοσσατίας νεοτευχέας οὐδὲ καὶ αὐτόν
ἔλπομαι ἀγλαόμορφον ἀτέρμονα κόσμον ἀεῖραι.

*Mnoga druga čuda, koja Isus lično učini,
svedok istine zapečati mudrom tišinom:
ako bi ih neki smrtnik zapisao redom, svako pojedinačno,
očekivao bih da toliko novih knjiga ne bi mogao da primi
ni sâm beskonačni svet lepog lika.*

Ove „nove“ knjige, koje nisu dovoljne da prime iscrpno pripovedanje o svim Hristovim čudima, svakako su knjige *Novog zaveta*, bar po shvatanju jednog egzegetskog pravca u tumačenju ovog jevanđelja;⁹ ali, one postaju i knjige napisane u pesnikovom novom stilu, kako nam sugeriše homerski *hapax* νεοτευχής,¹⁰ koji ovde, upravo zahvaljujući svojoj retkoj upotrebi, verovatno naglašava novinu Nonove poezije u odnosu na prethodnu

9) Ovakvo tumačenje prihvata, npr. , hrišćanski latinski pesnik Sedulije (*Carmen paschale*, V 433–438).

10) Ovaj epitet iz *Ilijade*, V 194 (δίφροι / ...νεοτευχές), prelazi najpre u delo lirskog pesnika iz V veka pre n.e., Timoteja, frg. 216 (μοῦσαν νεοτευχή), a potom i u *Teokritovu* II idilu, st. 27–28: κισσύβιον κεκλυσμένον ἀδεί κηρῶ, / ἀμφῶες, νεοτευχές.

tradiciju. Uostalom, poslednji stih, ukoliko se pročita izdvojeno i metatekstualno, postaje samosvesni i gordi proglas jedne nove poetike: *Nadam se da ću uzdići beskonačni svet lepog lika*.¹¹ Pesnik taj proglas uvodi u skladu sa svojim autentičnim smislom za zvuke i stilom nadahnutim principima neoplatoničarske estetike,¹² uz trostruku asonancu glasa a, koja se u vidu prstenaste kompozicije nadovezuje na prvi stih čitavog speva (*Par.*, I 1: Ἀρχοῖνος ἦν, ἀκίχητος, ἐν ἀρχήτῳ λόγος ἀρχῆ).

Zadržimo se sada, nakratko, na veličanstvenoj predstavi o knjigama koje bi mogle da prekriju svet. Ovu novozavetnu koncepciju Nono proširuje uz odjeke duge retoričke tradicije – knjige kao slike sveta, odn. stvorenog sveta kao knjige koju treba čitati.¹³ Ali, ovaj svet pun knjiga, i mimo tradicije, takođe dočarava vernu predstavu o Nonu i njegovoj epohi, jer je pozna antika, možda i više nego helenističko doba, epoha knjiga i njihovih poštovalaca,¹⁴ za šta ima više pokazatelja: 1) u papirusima je sačuvan veliki broj fragmenata izdanja klasičnih pisaca;¹⁵ 2) iz tog perioda potiču pojedina luksuzna izdanja, poput tzv. *Vatikanskog Vergilija*, *Ambrozijanske Ilijade*, *Bečkog Dioskorida* i purpurnih kodeksa *Biblije*, a sva ona nam pokazuju koliko je bila važna ikoničnost knjige;¹⁶ 3) gramatičari su neumorno obrađivali i podučavali veštinu tumačenja remek-delâ iz prošlosti, a dobar deo poznoantičkih pesnika bili su gramatičari po profesiji.¹⁷ Svemu ovome treba dodati i činjenicu da su sve tri velike poznoantičke religije bile „knjiške”: poput hrišćanstva i judaizma, i paganstvo je, bar u onom najproduhovljenijem vidu koji su zastupali neoplatoničari, na izvestan način imalo svoje svete knjige – Homera, Platona i *Haldejska proročanstva*.¹⁸

Ne iznenađuje nas, stoga, što se Nono, kada se obraća svom prauzoru, Homeru, u stvari obraća njegovom otelovljenju, tj. pesničkom delu.¹⁹ Upravo to čitamo u stihovima 253-256, iz XXV pevanja *Epa o Dionisu*:

παμφαῆς υἱὲ Μέλητος, Ἀχαΐδος ἄφθιτε κῆρυξ,
 ἰλήκοι σέο βίβλος ὁμόχρονος Ἡριγενείῃ

11) O tome v. Agosti 2001, 96.

12) Gigli 2003, 19 sg.

13) Curtius 1971, 334–385.

14) Caltabiano 1996, 67–73.

15) Maehler 1997, 118–136; Cavallo 1986.

16) Hoffmann 2000.

17) Cavallo 1975, 83–132.

18) Chuvín 1990, 155–165.

19) Averincev 1982, 255 sg.

Dušan Popović

Τρωάδος ὑσμίνης οὐ μνήσομαι· οὐ γὰρ εἶσκω
Αἰακίδῃ Διόνυσον ἢ Ἑκτορι Δηριαδῇ.

*Presvetli Meletov sine, besmrtni glasniče Helade,
neka mi bude naklonjena tvoja knjiga, stara koliko i Zora:
ja neću pominjati trojanski rat, niti ću Dionisa
porediti s Eakovim potomkom, ni Derijada s Hektorom.*

Pesnik ne priziva blagonaklonost Homera, nego „Homerove knjige“; na isti način se u stihovima 178-181, iz XLII pevanja speva, opovrgava istinitost izreke iz *Ilijade* (XIII 336) da u svemu postoji zasićenje:

πάντων γὰρ κόρος ἐστὶ παρ' ἀνδράσιν, ἡδέος ὕπνου
μολπῆς τ' εὐκελάδοιο καὶ ὁππότε κάμπτεται ἀνὴρ
εἰς δρόμον ὀρχηστῆρα· γυναιμανέοντι δὲ μούνῳ
οὐ κόρος ἐστὶ πόθων· ἐψεύσατο βίβλος Ὀμήρου.

*Za sve ima prezasićenosti među ljudima – za sladak san,
za milozvučnu pesmu i za onoga ko se, krećući se u ritmu,
savija uz zvuk plesa; ali, jedino za onoga ko je lud za ženama
nema zasićenja želje: slagala je Homerova knjiga!²⁰*

Slično tome, u XLI pevanju se, u vezi sa Solonovim zakonima, govori o *atičkoj knjizi* (st. 167), a u XII pevanju (st. 43-113) personifikovana godišnja doba proučavaju *Harmonijine tablice*, u kojima je sačuvan zapis o istoriji sveta: one se definišu kao κύρβεις, γράφιδες i πίνακες.²¹

Upravo ove tablice pomažu nam da shvatimo gledanje na knjigu kao na „ikonu“ karakterističnu za Nonovo doba. Harmonijina ploča, naime, sadrži proročanstva o sudbini sveta, ispisana purpurnim slovima (*Dion.*, XII 66 sg.):

μόρσιμα παπταίνουσα πολύτροπα θέσφατα κόσμου,
γράμματα φοινίσσοντα, σοφῇ κεχαραγμένα μίλτω.

20) Isti izraz javlja se i u jednom epigramu *Palatinske antologije* (XI 356), gde se aludira na *Ilijadu*, III 108: εἰς σὲ καὶ ἄψευδής ἐψεύσατο βίβλος Ὀμήρου, / ὀπλοτέρων ἐνέπουσα μετήορα δῆνεα φωτῶν.

21) „Očigledno je da za Nona, za razliku od njegovih prethodnika iz klasičnog perioda, slova utisnuta na vosku, pergamentu, ili nekom drugom materijalu pogodnom za pisanje apsolutno ne predstavljaju prozaične već, naprotiv, visoko poetske predmete“ – Averincev 1982, 256.

*Razna proročanstva koja se tiču subdine sveta
(napisana) purpurnim slovima, urezana crvenom bojom sveštenih spisa.*

Ovde je reč o slici poreklom iz administracije carskog dvora, ali njena uzvišenost do punog izražaja dolazi onda kada je Roman Melod prenosi na Hristova išibana leđa, najavljujući tako dugovečnu upotrebu metafore o Isusovoj krvi kao „purpurnom mastilu“ (18. napev: *O Petrovom odricanju*, VII 5-9, ed. Maas-Trypanis):

Ταύτη γὰρ κάλαμον λαβὼν, ἄρχομαι γράφειν
συγχώρησιν πᾶσι τοῖς ἐκ τοῦ Ἀδάμ:
ἢ σάρεξ μου, ἦν ὀρεᾶς, ὥσπερ χάρις γίνεται μοι,
καὶ τὸ αἷμά μου μέλαν ὅθεν βάπτω καὶ γράφω,
δωρεᾶν νέμων ἀδιάδοχον τοῖς κρᾶζουσι:
Σπεῦσον, σῶσον, ἄγιε, τὴν ποιμνὴν σου.

*Uzimam pero i počinjem da zapisujem
davanje oproštaja svim Adamovim potomcima;
plot moja, koju sada vidiš, biće hartija,
a krv moja mastilo, koje namačem i kojim pišem,
dodeljujući večni dar onima koji vaze:
„Pohitaj i spasi, sveti, pastvu svoju!“.*

Ideja o Hristovom telu, kao knjizi, i o krvi, kojom ga je oblilo bičevanje, kao mastilu, toliko je rasprostranjena – odatle, naime, potiče i metaforička opaska u *Par.*, XIX 25, o Hristu kao o onome koji je ποικιλόνωτος ἀνήρ²² – da je jasno da je predstavljala najdublje i najautentičnije poimanje knjige u poznoj antici.²³ A ako je telo Hristovo knjiga života, ono je i knjiga koja govori, tj. zapisani Logos koji i dalje zadržava funkciju reči, čiji odjek određuje spasenje.

I doista, Nono nije fasciniran samo ikoničnošću i sakralnošću knjige. U istoj meri on oseća i snagu glasa koji knjiga odaje, njenu sposobnost da postane „zvučno“ slovo, odn. da ponovo postane λόγος. *Parafraza* nam još jednom otkriva pesnikova najintimnija uverenja. Već smo videli da su proročanstva iz treće Harmonijine *Tablice* nazvana θέσφατα... / γράμματα φοινίσσοντα, σοφῇ κεχαραγμένα μίλτω (*Dion.*, XII 66 sg.); a isto odre-

22) Accorinti 1996, 34.

23) Averincev 1982, 172; Hunger 1965, 84–96.

đenje Nono primenjuje i u svom hrišćanskom spevu kako bi označio *Stari zavet*, na koji se, kao na autoritet, pozivaju oni Jevreji koji u Hristu prepoznaju ličnost najavljenju u proročkim knjigama: θεσφατα φοινίσσοντα, σοφῇ κεχαραγμένα βίβλω (Par., VII 160).²⁴

Proročanstva su, dakle, ponovo zapisana purpurnim slovima, kao što dolikuje božanskoj reči; ali, s druge strane, osobenost tih slova jeste da ona istovremeno predstavljaju i reč, ὁμφὴ θεηγόρος – u tekstu jevanđeliste: ἡ γραφή – kako su označena nešto dalje (Par., VII 162), i *knjigu*, čiji glas nikada ne čuti, kako čitamo u VI 216-220:

Πρὸς τίνα φέρτερον ἄλλον ἰκάνομεν; ἀμφιέπεις γὰρ
ζωῆς ἀενάοιο μελίρρουτα χεύματα μύθων.
καὶ προτέρων δεδαῶτες ἀσιγήτων ἀπὸ βίβλων
ἀπλανέες πιθόμεσθα μὴ καὶ ὁμόφρονι βουλή,
ὅττι θεοῦ σὺ πέλεις ἄγιος μόνος.

*Kome bismo radije mogli otići? Ti, naime,
poseduješ medni tok reči večnog života.
A mi, podučeni prvim knjigama koje nikada ne čute,
bez zablude poverovazmo, jedinstvenom i složnom voljom,
da si ti jedini sveti (Sin) Božiji.*²⁵

„Knjige koje nikada ne čute“ su proročke knjige *Starog zaveta*, čija su proročanstva najavila Hristov dolazak, odn. „istinita“ proročanstva koja se suprotstavljaju onim lažnim, paganskim. Međutim, značajno je to da su te knjige ἀσίγητοι, isto kao što je to i proročanski izvor u Delfima, kako nam pesnik kazuje u svom paganskom spevu (*Dion.*, XIII 133 sg.):

...ἀσιγήτοιο δὲ πηγῆς
Κασταλίδης λάλον οἶδμα σοφῶ πάφλαζε ῥέεθρον.

*...rečita voda Kastalije,
izvora koji ne čuti, žubori tokom koji zna (budućnost).*

24) Slično se, povodom jednog pasusa iz *Starog zaveta*, pesnik izražava i u II 89: θεοπνεύστῳ κεχαραγμένον ἔπλετο βίβλω, VIII 22: ἔστι θεογλώσσῳ κεχαραγμένον ἔμφρονι βίβλω, i XII 73: σοφῇ τάδε πάντα πέλει κεχαραγμένα βίβλω. S tim u vezi, up. Accorinti 1996, 239 i Livrea 2000, 273.

25) Up. Ioh., VI 68 sg.: ...Κύριε, πρὸς τίνα ἀπελευσόμεθα; ῥήματα ζωῆς αἰωνίου ἔχεις· καὶ ἡμεῖς πεπιστεύκαμεν καὶ ἐγνώκαμεν ὅτι σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ.

U Nonovo doba, poimanje božanske reči kao proročanstva sasvim je uobičajeno; štaviše, oko verodostojnosti proročanstava lomila su se koplja ideološki najdelikatnijih pitanja u trvenjima između hrišćana i pagana. Činjenica da pesnik upotrebljava iste izraze kako bi označio proroštva paganskih *Harmonijinih tablica* i kazivanja prorokâ u *Bibliji* nije povezana samo s njegovim osobenim lingvističkim sistemom, nego je karakteristična i za mentalitet tog vremena.

Hrišćanska polemistika nije se libila da iskoristi paganska proroštva kako bi dokazala da su i ona predkazala Hristov dolazak, što je slučaj, npr. , sa tzv. *Sibilinskim proročanstvima* kod Laktancija.²⁶ Krajem V veka, u Aleksandriji je nastao traktat *O ispravnoj veri* (Περὶ τῆς ὀρθῆς πίστεως), opremljen dodatkom koji je sadržavao paganska predskazanja za nastanak hrišćanstva, izreke filosofâ i mudracâ, a naročito njihova proročanstva. Od ovog spisa ostao nam je samo srednjovekovni rezime, poznatiji kao *Theosophia Tubingensis*,²⁷ a nekoliko proročanstva, koja su se u njemu sačuvala, imala su izuzetnu rasprostranjenost u poznoj antici.²⁸ Naročito je zanimljiva prerada jednog Apolonovog proročanstva, urađena negde oko 511. godine i usmerena ka formulisanju halkedonske dogme.²⁹ Čak je i izvor Kastalije, Apolonov glas – onaj koji u mitološko-antikvarskoj perspektivi *Epa o Dionisu* „nikada nije začutao“, ali koji su hrišćanski apologeti smatrali zamuklim³⁰ – postao hristijanizovan, a njegova slika može se videti na mozaičkom podu jedne afričke crkve iz Justinijanovog doba.³¹

Gotovo u istim godinama kada je stvarao Nono, carica Evdokija je, u svojoj pesmi posvećenoj svetom Kiprijanu – nastaloj verovatno oko 439. godine – na upečatljiv način prikazala ovo smenjivanje proroštava, tako što je na mesto jednog proročanskog izvora u Antiohiji, takođe pod imenom Kastalija, postavila đakona koji „peva“ istinska proročanstva, tj. propoveda *Sveto pismo*. Izvor se nalazio u Dafni, predgrađu Antiohije, pozna-

26) Ogilvie 1978, 22–25.

27) Sardella 1986; Beatrice 1995; Dagron 1984, 102–103.

28) Pricoco 1978; Livrea 1998; Athanassiadi 1999, 178: „There was a great amount of unity of late antique revelatory literature“.

29) Daley 1995.

30) Reč je, u stvari, o hrišćanskom falsifikatu (kako je dokazao Guida 1999), po kojem je sâm Apolon, u čuvenom proročanstvu, takvu sudbinu svog proročišta obznanio lekaru cara Julijana, Oribaziju (tekst se može naći kod Filostorgija – *Passio Artemii* 35, ed. Bidez, 7.1c, 77, i Kedrina – *Oraculum* no. 476, ed. Bekker, 532.4–10).

31) Crkva se nalazi u mestu Qasr el-Lebya, a mozaik je nastao 538–539. godine. Izvor Kastalije tu simbolizuje Otkrovenje, predskazano paganskim proroštvima.

tom i kao poprište sukoba cara Julijana sa hrišćanima, a povodom moštiju svetog Vavile koje su se onde nalazile (*Martyrium sancti Cypriani*, 12-19):³²

ἦς ἀγχοῦ πέδον ἔστι δαφνοστεφές ἐσθλὸν ὁράσθαι
καὶ κυπαρισσήεντα πελώρια δένδρα δονεῖται,
Κασταλίας δ' ἱερῆς ἔνθ' ἀργύρεαι ῥαθάμιγγες.
Χριστοφόρος τις ἀνὴρ Πραῦλιος ἦεν ἐκεῖσε
σεπτὸς ἄγαν πινυτός τε διάκτορος οὐρανίωνος,
ὅστις εὐφροσύνη κεκορυθμένος ἦδ' ἐπὶ πίστει
βίβλους θεσπεσίας μετεκίαθεν αἰὲν ἀεῖδων
πίστιν τ' ἡγαθήν ὁμφὴν δ' ἀγίην ὑποφητῶν·

*Onde, u blizini, postoji dolina ovenčana lovorom, lepo ju je videti,
i vitke krošnje čempresa se viju,
tu gde teku srebrnaste vode svete Kastaliје.
Tu beše i Hristov sledbenik, Praulije,
časni, mudri, nebeski đakon;
ovaj, naoružan verom i mudročću,
vazda pevaše božanske knjige,
plemenitu veru i svetu reč prorokâ.*

Drugim rečima, đakon Praulije, čije prisustvo izvor čini svetim, obreo se na tom mestu kako bi propovedao jevanđelje, a glas Božijih knjiga zamjenjuje glas paganskog proročišta. Za temu našeg priloga od velikog je značaja to što Evdokija Praulijevo propovedanje naziva pevanjem svedočanstva o veri (st. 18: ἀεῖδων), koje kasnijim naraštajima ostavljaju proroci. Ipak, neophodno je naglasiti i da je izraz u 19. stihu (ὑποφητῶν) dvosmislen, jer u kontekstu ove poeme može označavati kako proroke *Starog zaveta*, tako i same jevanđeliste. Inače, sam povod za nastanak ovog pasusa možda se duguje Evdokijinoj poseti Antiohiji, učinjenoj tokom proputovanja za Jerusalim 438. godine; tada je ona upoznala ova mesta i, verovatno, saznala da su se pojedini pagani još uvek pozivali na svetost gaja Dafne i njegovog izvora.³³

Reč božanske Knjige pesnici opisuju, pre svega, u svojstvu komunikativne snage izgovorene reči, glasa, pesme. Taj aspekt je bio toliko značajan

32) Izdanje: Bevegni 1982; komentari uz ovu Evdokijinu pesmu: Cameron 1982, Livrea 1998 i Agosti 2001, 85.

33) Cameron 1982, 278; Holum 1982, 117 i 186.

da jedan pesnik, čije se delo datira nekoliko godina kasnije u odnosu na ono Nonovo, opravdava svoju besprekornu, mada opširnu, heksametarsku parafrazu biblijskih psalama upravo neophodnošću da se „ljupkost metra“ i prvobitni oblik pesme vrate tekstu koji ih je bio izgubio prelaskom sa hebrejskog originala na jezik prevoda *Septuaginte*; cilj je da se покаže superiornost hrišćanske poezije, pa stoga i hrišćanskog *vjeruju*, nad ἄλλοι, tj. paganima:³⁴

οἷσθ' ὅτι Δαυίδου μὲν ἀγακλέος ἦθεα μέτροις
Ἑβραίοις ἐκέκαστο καὶ ἐκ μελέων ἐτέτυκτο
θεσπεσίων τὸ πρόσθεν, ὅθεν φόρμιγγι λιγείῃ
μέλπετο καὶ μελέεσσιν' ἀτὰρ μετ' Ἀχαιίδα γῆρυν
αὖτις ἀμειβομένων κατὰ μὲν χάρις ἔφθιτο μέτρων,
μῦθοι δ' ὧδε μένουσιν ἐτήτυμοι' οὐ γὰρ ἀοιδῆς,
ἀλλ' ἐπέων Πτολεμαῖος ἐέλδετο, ἔνθεν Ἀχαιοί
μειζονα μὲν φρονέεσκον ἐπὶ σφετέρησιν ἀοιδαῖς,
ἡμετέρας δ' οὐ πάμπαν ἐθάμβεον...

...τὰ περ πρότεροι λίπον ἄνδρες
ἐκ μελέων, μέτροισιν ἐνήσομεν, εἰς δὲ μελιχρὴν
Δαυίδου βασιλῆος ἐγείρομεν αὖτις ἀοιδὴν
ἑξατόνοις ἐπέεσσιν, ἵνα γνῶσι καὶ ἄλλοι,
γλῶσσ' ὅτι παντοίῃ Χριστὸν βασιλῆα βοήσει
καὶ μιν πανσυδὴ γουνάσσεται ἔθνεα γαίης...³⁵

*Znaš da su pesme slavnog Davida
bile ukrašene hebrejskim stopama i da su, u davnini,
bile sačinjene od božanskih spevova, a pevale su se
uz zvonku formingu i u stihovima; ali, kada su prenete
na helenski jezik, one izgubiše ljupkost metra.
Sadržaj im je ostao nenarušen; ali Ptolemej zahtevaše
ne pesmu, nego reči. Stoga se Heleni
ponajviše gorde sa sopstvenih pesama,
a naše ne cene...
...ono što precī izostaviše iz pesama
mi ćemo snabdeti metrom i ponovo ćemo
rasplamsati medni poj cara Davida*

34) Golega 1960; Gonnelli 1987; Agosti 2001, 85–92.

35) Pseudo-Apollinaris Metaphrasis Psalmorum, praef. 15–23, 29–34.

Dušan Popović

šestostopnim stihovima, kako bi i drugi znali
da će svaki jezik opevati Hrista cara
i da će mu se narodi zemaljski pokoravati...

Ovo poimanje „pevane“ reči i njenog slušanja, u isto vreme religiozno i estetsko, pojavljuje se i u Nonovoj *Parafrazi*. U njoj se, inače, javljaju česta upućivanja na slušanje i glas, koja jevanđelski teskt samo podrazumeva. Iz toga jasno proizlazi zaključak da je kod Nona Hristova μαρτυρία shvatanja kao svedočanstvo koje svoju snagu crpi iz oralnosti, kao ἰωὴ ἄγραφος (*Par.*, V 182), predskazano u Mojsijevim knjigama. Onaj ko je pročitao spise prorokâ i poverovao zvuku njihove „besmrtnne trube“, sigurno će poslušati reč Hristovu i dopustiti da bude očaran snagom njegove nepisane reči (*Par.*, V 154-159):

γραπτὰ θεορρήτων μαστεύετε θέσφατα βίβλων,
ἤσιν ἔχειν ἔλπεσθε χρόνου παλινανξεί κύκλω
ζωὴν οὐ μινύθουσιν· ἐνὶ γραφίδεσσι δὲ κεῖναι
μαρτυρίην βοόωσιν ἐμὴν ὑποφήτορι μύθῳ
ἀθανάτῳ σάλπιγγι· καὶ οὐ σπέρχεσθε μαθόντες
γράμματα φωνήεντα θελήμονες εἰς ἐμὲ βαίνειν·

*Tražite predskazanja zapisana u božanskim knjigama,
pomoću kojih se nadate da ćete, u povratnom krugu vremena,
zadobiti život koji ne propada; te knjige, svojim slovima,
uzvikuju svedočenje o meni proročkim rečima
besmrtnne trube. A vi, iako poznajete ta glasna slova,
ne hitate željno meni u susret!*³⁶

A zatim, nešto dalje, ovako je prikazan Isusov prekor upućen Judejcima što nisu dovoljno verovali u Mojsijeve spise (*Par.*, V 176-182):

...εἰ γὰρ ἐκείνου
ἔμπεδον ἀπλανέεσσις ἐθήκατε μῦθον ἀκουαῖς,
καὶ κεν ἔμοι πείθεσθε πεποθότες· ἀμφ' ἐμέθεν γὰρ
θεῖος ἀνὴρ ἔγραψεν ἐτήτυμος· εἰ δ' ἄρα κείνου
γράμμασιν οὐ πείθεσθε, τάπερ θεὸς ὥπασε κόσμῳ,

36) Up. Ioh., V 39–40: ἐρευνᾶτε τὰς γραφάς, ὅτι ὑμεῖς δοκεῖτε ἐν αὐταῖς ζωὴν αἰώνιον ἔχειν· καὶ ἐκεῖναί εἰσιν αἱ μαρτυροῦσαι περὶ ἐμοῦ· καὶ οὐ θέλετε ἐλθεῖν πρὸς με ἵνα ζωὴν ἔχητε.

μᾶλλον ἀκηλήτοισι πόθεν δέξοισθε μενοινᾶς
ἄγραφον ἡμετέρων στομάτων ἄιοντες ἰωήν;

*...Jer, da ste njegovu pouzdanu reč
primili u svoje nepostojane uši,
i meni biste se pokorili u veri; o meni je, naime,
taj božanski čovek istinito zapisao. Ali, ako
ne verujete u njegove spise, koje Bog podari svetu,
kako ćete u svoje srce, još tvrdo, primiti
nepisani glas iz mojih usta, samo saslušavši ga?*³⁷

Odnos između napisane reči, znamenja knjige i njenog glasa, na neki način, sažet je u gorenavedenim stihovima:³⁸ sveti spisi su „zapisana pro-ročanstva“ (θέσφατα μύθων), koja njihov glas „uzvikuju“ zvukom „besmrtnih trube“ (ἀθανάτω σάλπιγγι), zato što su to, takođe, „slova koja govore“ (γράμματα φωνήεντα); njihovu pisanu reč treba verno čuvati u ušima, kao što je, u srce prijemčivo za to da bude očarano³⁹, potrebno primiti Hristovu „nepisanu reč“. Na taj način uočava se ona vera u reč koja nije samo jevanđelski Λόγος, nego je i reč ovog sveta, sveta ploti i krvi, za koju je Nonova poezija na sebe preuzela zadatak da postane njen pisani ἀντίτυπος, tj. nesavršeni, ali u najvećoj mogućoj meri verni, prikaz njene stvaralačke i spasonosne moći.

Da je ovo bilo pesnikovo duboko poimanje vidi se i u *Epu o Dionisu*, gde je analognim slikama – truba, zvuk, slova koja govore, snaga poezije – iskazan odnos prema duhovnim ocima, Homeru i Kadmu, odn. pevaču i tvorcu pisane reči. U stihovima 260-270 iz XXV pevanja, jednom od proemijâ unutar speva poveren je zadatak da obnovi drevni *topos* o pesnikovoj nedoraslosti temi koju opeva. Invokacija je, po tradiciji, upućena Muzi, ali se pomoć traži od „oca“ Homera:

...ἀλλὰ λιγαίνειν

37) Up. Ioh., V 46–47: εἰ γὰρ ἐπιστεύετε Μωϋσεῖ, ἐπιστεύετε ἂν ἐμοί· περὶ γὰρ ἐμοῦ ἐκεῖνος ἔγραψεν. εἰ δὲ τοῖς ἐκείνου γράμμασιν οὐ πιστεύετε, πῶς τοῖς ἐμοῖς ῥήμασι πιστεύσετε;

38) Kako je već uočio Agosti 2003, 144, 526 i 545–549.

39) ἀκήλητος je homerski *hapax* (*Od.*, X 239) koji je, u etičkom značenju, kasnije upotrebljavan u filozofskom kontekstu, dok ga Nono ovde preuzima u smislu koji je suprotan onom originalnom: naime, umesto da ne postupe kao Odisej, koji nije popustio pred Kirkinim čarima, ni Jevreji nisu prijemčivi za privlačnost reči Hristove (na drugom mestu pominje se i njegov očaravajući glas – *Par.*, IV 145: φρενοθελγεί μύθω, i *Par.*, VIII 142: χέων πανθελγέα φωνήν).

πνεῦσον ἔμοι τεδὸν ἄσθμα θεόσσυτον· ὑμετέρης γὰρ
δεύομαι εὐεπίης, ὅτι τηλίκον ἄρεα μέλπων
Ἰνδοφόνους ἰδρῶτας ἀμαλδύνω Διονύσου.
ἀλλὰ θεά με κόμιζε τὸ δεύτερον εἰς μέσον Ἰνδῶν,
ἔμπνοον ἔγχος ἔχοντα καὶ ἀσπίδα πατρὸς Ὀμήρου,
μαρνάμενον Μορρῆι καὶ ἄφρονι Δηριαδῇ
σὺν Διὶ καὶ Βρομίῳ κεκορυθμένον· ἐν δὲ κυδοιμοῖς
Βακχιάδος σύριγγος ἀγέστρατον ἦχον ἀκούσω
καὶ κτύπον οὐ λήγοντα σοφῆς σάλπιγγος Ὀμήρου,
ὅφρα κατακτείνω νοερῶ δορὶ λείψανον Ἰνδῶν.

*...A ti mi nadahni pesmu,
ulij mi svoj božanski dah; potrebna mi je tvoja
pesnička leporekost, pošto se plašim da ću,
opevajući jedan takav rat, uniziti napore Dionisa, ubice Indijaca.
Hajde, boginjo, ponovo me ponesi među Indijce,
i ja ću se, naoružan nadahnutim kopljem i štitom oca Homera,
boriti s Morejem i bezumnim Derijadom,
uz bok Zevsu i Bromiju. I u okršaju
slušaću zvuk bakhičke svirale kako podstiče vojsku,
te neugasivi zvon trube mudrog Homera:
tada ću svojim duhovnim kopljem istrebiti i preostale Indijce.*

Dakle, Homer je taj koji pesnika, metaforički, snabdeva oružjem i obezbeđuje mu zvuk, tj. pruža mu jezik i ritam za vođenje poetske bitke.⁴⁰ To je borba koja će se voditi zvucima, zastrašujućim oružjem koje sačinjavaju rečita slova, čiji izum, pripisan Kadmu, ponosom ispunjava Egipćanina Nona⁴¹ (*Dion.*, IV 259-269):

αὐτὰρ ὁ πάσῃ
Ἑλλάδι φωνήεντα καὶ ἔμφρονα δῶρα κομίζων
γλώσσης ὄργανα τεῦξεν ὁμόθροα, συμφυέος δὲ
ἀρμονίης στοιχηδὸν ἐς ἄζυγα σύζυγα μίξας
γραπτὸν ἀσιγήτοιο τύπον τορνῶσατο σιγῆς,
πάτρια θεσπεσίης δεδαημένος ὄργια τέχνης,
Αἰγυπτίης σοφίης, μετανάστιος ἥμος Ἀγῆνωρ

40) Gigli 2003, 22.

41) Gigli 1998.

Μέμφιδος ἐνναέτης ἑκατόμπυλον ᾤκισε Θήβην·
καί ζαθέων ἄρρητον ἀμελγόμενος γάλα βίβλων,
χειρὸς ὀπισθοπόροιο χαράγματα λοξὰ χαράσσων
ἔγραφεν ἀγκύλα κύκλα·

*On (sc. Kadmo) je, međutim,
čitavu Heladu obogatio duhovnim i zvučnim darovima,
obezbeđujući oruđa podesna za govorne zvuke;
mešajući samoglasnike i suglasnike u jedan harmoničan i skladan niz,
stvorio je oblik pisma koje, čuteći, govori.
U otadžbini bejaše saznao da su tajne božanske nauke
plod egipatske mudrosti, onda kada je Agenor, stanovnik Memfisa,
tokom svog izgnanstva utemeljio Tebu sa stotinu vrata.
I, pošto je posisao neizrecivo mleko svetih spisa,
nacrtao je oble i zakrivljene linije, pišući rukom,
unazad, okrugle znakove.*

U ovom pasusu, inače značajnom iz više razloga,⁴² ovde moramo, pre svega, naglasiti način na koji Nono tumači izraz φοινικεῖα γράμματα, „feničanska slova“, za koja bez daljnjeg bira etimologiju koja ih povezuje sa φωνή, „glasom“: pismo je oruđe koje „odgovara glasu“ (ὁμόθροα) i koje obezbeđuje „tišinu koja nikada ne čuti“. Prema njegovom shvatanju, dakle, pisana reč ne sme samo da se čita, nego mora i da se recituje.⁴³

Sve ovo slaže se s praksom poznoantičkog društva, u kojem je, u izvesnoj meri, primetan povratak na usmenu kulturu, naročito u vidu javnih recitacija; tako, npr. , Pavle Silentarije, obraćajući se publici koja je slušala njegov opis crkve Svete Sofije, kaže sledeće: ἐρᾶτε πάντες τῆς ἀκοῆς ὡς τῆς θέας („svi vi želite da čujete, koliko i da vidite“ – *Sanctae Sophiae descriptio*, 415).⁴⁴ Ovo „slušanje“ književnih dela fenomen je koji se nastavlja i u doba Vizantije:⁴⁵ na osnovu svega iznesenog s pravom se može zaključiti da je i Nonova poezija u potpunosti uronjena u taj svet glasova i zvukova.

42) Gigli 2003, 354–357.

43) Edwards 2002.

44) Flusin 2004, 257; Newbold 2003.

45) Cavallo 2002, 424–429.

Literatura

- ACCORINTI 1996 Nonno di Panopoli, *Parafrasi del Vangelo di S. Giovanni. Canto XX* (ed. D. Accorinti), Pisa.
- AGOSTI 2001 G. Agosti, „L’epica biblica greca in età tardoantica. Autori e lettori nel IV e V secolo“, u: F. Stella (ed.), *Atti del Congresso Internazionale „La Scrittura infinita: Bibbia e poesia in età medievale e umanistica*, (Firenze, 25-28 giugno 1997), Firenze, 67-104.
- AGOSTI 2003 Nonno di Panopoli, *Parafrasi del Vangelo di S. Giovanni. Canto V* (ed. G. Agosti), Firenze.
- ATHANASSIADI 1999 P. Athanassiadi, „The Chaldaean Oracles: Theology and Theurgy“, u: P. Athanassiadi - M. Frede, *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, 177-181.
- AVERINCEV 1982 S.S. Averincev, *Poetika ranovizantijske književnosti*, Beograd.
- BEATRICE 1995 P.F. Beatrice, „Pagan Wisdom and Christian Theology According to the Tübingen Theosophy“, *Journal of Early Christian Studies* 3, 403-418.
- BEVEGNI 1982 C. Bevegni, „Eudociae Augustae Martyrium S. Cypriani, I 1-99“, *Prometheus* 8, 249-262.
- BOWERSOCK 1992 G.W. Bowersock, *L’ellenismo nel mondo tardoantico*, Roma-Bari.
- CALTABIANO 1996 M. Caltabiano, *Litterarum lumen. Ambienti culturali e libri tra il IV e il V secolo*, Roma.
- CAMERON 1982 A. Cameron, „The Empress and the Poet“, *Yale Classical Studies* 27, 217-282.
- CAVALLO 1975 G. Cavallo, *Libri, editori e pubblico nel mondo antico. Guida storica e critica*, Roma-Bari.
- CAVALLO 1986 G. Cavallo, „Conservazione e perdita dei testi greci: fattori materiali, sociali, culturali“, u: A. Giardina (ed.), *Società romana e impero tardoantico. IV*, Roma-Bari, 83-172.
- CAVALLO 2002 G. Cavallo, „Tracce per una storia della lettura a Bisanzio“, *Byzantinische Zeitschrift* 95, 423-444.

- CHUVIN 1990 P. Chuvin, *Chroniques des derniers païens. La disparition du paganisme dans l' Empire romain, du règne de Constantin à celui de Justinien*, Paris.
- CURTIUS 1971 E.R. Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovekovlje*, Zagreb.
- DAGRON 1984 G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, Paris.
- DALEY 1995 B.E. Daley, „Apollo as a Chalcedonian: a New Fragment of a Controversial Work from Early Sixth-Century Constantinople“, *Traditio* 50, 31-54.
- EDWARDS 2002 M. Edwards, *Sound, Sense and Rhythm. Listening to Greek and Latin Poetry*, Princeton-Oxford.
- FLUSIN 2004 B. Flusin, „La culture écrite“, u: C. Morrisson (ed.), *Le monde byzantin*, Paris, 255-276.
- GIGLI 1998 D. Gigli Piccardi, „Nonno e l'Egitto“, *Prometheus* 24-25, 61-82, 161-181.
- GIGLI 2003 Nonno di Panopoli, *Le Dionisiache. Volume I (canti I-XII)* (ed. D. Gigli Piccardi), Milano.
- GOLEGA 1960 J. Golega, *Der homerische Psalter*, Ettal.
- GONNELLI 1987 F. Gonnelli, „Il Salterio esametrico. I-II“, *Koinonia* 13, 51-60, 127-151.
- GUIDA 1999 A. Guida, „L'ultimo oracolo di Delfi per Giuliano“, *Rudiae* 10, 389-413.
- HAAS 1997 Ch. Haas, *Alexandria in Late Antiquity. Topography and Social Conflict*, Baltimore-London.
- HOFFMANN 2000 Ph. Hoffmann, „Bibliothèques et formes du livre à la fin de l' antiquité. Le témoignage de la littérature néoplatonicienne des Ve et VIe siècles“, u: G. Prato (ed.), *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito*, Firenze, 601-632.
- HOLUM 1982 K.G. Holum, *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley.
- HUNGER 1965 H. Hunger, *Reich der Neuen Mitte*, Graz-Wien-Köln.
- LIVREA 1989 Nonno di Panopoli, *Parafrasi del Vangelo di S. Giovanni. Canto XVIII* (ed. E. Livrea), Napoli.

- LIVREA 1998 E. Livrea, „L'imperatrice Eudocia a Roma. Per una datazione del *De S. Cypr.*“, *Byzantinische Zeitschrift* 91, 70-91.
- LIVREA 1998 E. Livrea, „Sull'iscrizione teosofica di Enoanda“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 122, 90-96.
- LIVREA 2000 Nonno di Panopoli, *Parafrasi del Vangelo di S. Giovanni. Canto II* (ed. E. Livrea), Napoli.
- MAEHLER 1997 H. Maehler, „Byzantine Egypt: Urban Elites and Book Production“, *Dialogos* 4, 118-136.
- NEWBOLD 2003 R.F. Newbold, „The Power of Sound in Nonnus' *Dionysiaca*“, u: D. Accorinti - P. Chuvin (ed.), *Dès Géants à Dionysos. Mélanges offerts à F. Vian*, Alessandria, 457-468.
- OGILVIE 1978 R.M. Ogilvie, *The Library of Lactantius*, Oxford.
- PRICOCO 1987 S. Pricoco, „Un oracolo di Apollo su Dio“, *RSLR* 23, 4-36.
- SARDELLA 1986 T. Sardella, „Oracolo pagano e rivelazione cristiana nella *Theosophia* di Tubinga“, u: C. Giuffrida - M. Mazza (ed.), *Le trasformazioni della cultura nella tarda antichità*, Roma, 545-573.

Summary

Poetry as a book, book as a voice: a Late Antique literary *topos* seen through the prism of Nonnus Panopolitanus's poetic works

Nonnus of Panopolis, a great Greek poet who lived at the beginning of the 5th century AD, is principally famous for his chef-d'oeuvre, *Dionysiaca*, a vast mythological - antiquarian epic poem. At the same time, there was a strong flourishing of poetical activity, which was named, after its main representative, Nonnus' „school“ of poetry. However, almost all of the poetical production of the period originated in Alexandria, the city where, probably, public readings of the poetry also took place. It is important to emphasize that the audience at these readings was mixed, i.e. made of both pagans and Christians. The same audience could be supposed for another Nonnus' poetical work, the hexametrical *Paraphrase* of the *Gospel according to John*. This is an ideologically much engaged poetical product, for the Fourth Gospel was the most „Greek“ of them all.

If we take a closer look at the texts of the two poems, we will see that in both of them the importance given to the concept of book, letters, voice and word becomes more than a conventional literary ornament. Moreover, this concept assumes the status of a full-scale literary *topos*, otherwise omnipresent in the Late Antique poetry, regardless of the religious affiliation of its authors.

Sadržaj sveske 40 (2011)

Odabrana bibliografija prof. Radmile Šalabalić	5
JOVANA NINKOVIĆ Identitet u nevolji: Odisej u očima drugih	7
DIVNA SOLEIL Les mots d'Aristophane et les mots d'Hippocrate: encore une fois sur le vocabulaire médical d'Aristophane	31
DARKO TODOROVIĆ Eneja kao klasični model rimskog tragičkog junaka	49
IVA MOJSIĆ Vergilijeva i Ovidijeva Didona	67
DUŠAN POPOVIĆ Poezija kao knjiga, knjiga kao glas: jedan poznoantički književni topos viđen kroz prizmu Nonovog poetskog opusa	85
MARIJANA NESTOROV Testamentum porcelli: o smislu i svrsi jedne poznoantičke parodije	103
 Prikazi i saopštenja	
NOEL PUTNIK „Gundalo, Kasnoantička komedija“	139
ANA PETKOVIĆ Međunarodna konferencija Poetics In The Greco Roman-World	145